
EEC Research Essays

ECOLOGY • ETHICS • COMMUNICATION

Jørgen Chr. Bang

DANSK DIALEKTISK SPROGTEORI

et ufærdigt råudkast om
deixis, metafor & modalitet
som basale aspekter af sproget

Syddansk Universitet, Odense Universitet

EEC & ELI Research Group

August 2001

ISBN 87-89349-22-9

Jørgen Chr. Bang
Dansk Dialektisk Sprogteori
– *Et ufærdigt råudkast om*
deixis, metafor & modalitet som basale aspekter af sproget.
EEC & ELI Research Group, Institut for Sprog og Kommunikation,
Syddansk Universitet, Odense Universitet.
Trykt i Syddansk Universitets Trykkeri, Odense
© Jørgen Chr. Bang 2001
E-mail: bang@language.sdu.dk

ISBN 87-89349-22-9

Skriftserien EEC Research Essays udgives af
ELI : Research Group : Ecology, Language & Ideology
Institut for Sprog og Kommunikation, Syddansk Universitet, Odense,
og sælges gennem Studenterboghandelen, Odense Universitet.

Indholdsfortegnelse

Forord af Jørgen Døør	5
Dansk Dialektisk Sprogteori	7
Indledning	7
Modersmål og pædagogik	8
Sprogtegnets natur og kultur	11
Ord og sætninger – leksikon og grammatik	13
Morfem og morfologi	13
Fonem og grafem	17
Dialektisk Hierarki	18
Sprogets kommunikative væsen	19
Metafor	20
Modalitet	22
Deixis	24
<i>Henvisning og henvendelse, hensigt og hengivelse, hensyn og magt.</i>	25
<i>Pilen og øjet, kroppen og sindet, co-subjekt, middel og objekt</i>	26
Kommunikationens og sprogets tredje person	30
Kommunikationens subjekter, midler og objekter	32
Redundans	36
Deixis, anafor og lexis. Pragmatik, syntax og semantik	39
Deixis, modalitet og metafor	44
Deixisindikatorer i dansk	55
<i>Person-deixis</i>	57
<i>De øvrige deixis-kategorier samt flexiverne i dansk</i>	65
<i>Den økologiske konstitution af tale, tanke og skrift</i>	66

Forord af Jørgen Døør

Det 20. århundrede var fyldt af og med aggressioner, opfindelser, hungersnød og materiel overflod i en syndflod; udviklingen af antiseptiske midler *en masse* og en masseforurening uden sidestykke på globalt plan. Åndelig, mental og biologisk forurening, så det efterhånden er vanskeligt at drikke rent vand, at indånde ren luft, og dyrke vores afgrøder på en jord der har undgået alvorlige kemiske forandringer foranlediget af den kapitalistiske grådighed og hensynsløshed.

Det 20. århundredes videnskab forsøgte meget målbevidst at vaske sine hænder bag ideologen om,

- at forskningen er fri,
- at forskningen er værdifri,
- at forskning er ”forskning for forskningens egen skyld” og som sådan ansvarsfri.

Ønsketænkning fra forskernes side, men ikke ønskelig tænknin!

ELI-gruppen har i de sidste mere end 30 år arbejdet for og på en anden konception af, hvad videnskab og forskning både reelt er og hvad den bør være. Vi har i den henseende præsenteret et ægte alternativ til den dominerende forskning og forskeruddannelse. Vi har arbejdet og arbejder støt ud fra og inden for den forståelse, at al videnskabelig praxis - både praktisk og teoretisk - virker i et gensidigt betingelsesforhold, et dialektisk forhold, til kulturen og samfundsformationen.

En kulturel logik leverer til alle tider og alle steder den rationelle begrundelse for, at videnskaben lige netop arbejder i én retning og ikke i en anden, at den arbejder med nogle bestemte problematikker og ikke andre, at den arbejder med bestemte metoder og ikke andre. Hvad en given kultur og samfundsformation opfatter som og gennemtrumfer som ”*rationelt*” er hverken mere eller mindre end et historisk bestemt og kulturelt begrænset syn på virkeligheden – betinget og begrænset af den kulturelle logik og i vores tilfælde kapitalens logik og de dermed implicerede værdier, normer og holdninger.

Sprog- og kommunikationsvidenskaberne deltog hver på deres måder i dyrkning af det ovennævnte ideologen og kom dermed til – både frivilligt og ufrivilligt – at bidrage til den menneskelige forarmelse og fattigdom, den dominerede

rigdom af varer og den flade, betydningsløse og meningsløse hverdag. En hverdag, som fyldes med underholdning og stoffer til at dulme en mental og kropslig smerte ved at være del af en sådan kultur og den dermed forbundne fremmedgørelse.

Vi befinder os nu i det 21. århundrede, og vi fornemmer at der er tegn i sol og måne på, at et flertal af verdens befolkning både ønsker og finder sig klar til de radikale forandringer der skal til, for at vi som mennesker og menneskehed kan komme på ret kurs. *Jørgen Chr. Bang's* essay er delvis skrevet i det forrige århundrede og forrige årtusinde. Og ved at vi udgiver det i en rå form, minder vi os selv og vore læsere om at vi altid lever, tænker, taler og virker ud fra og med baggrund i fortidens arbejder og arbejdere. Bang's råudkast indeholder mange frø og kim til den nødvendige forandring af lingvistik, sprogvidenskab og kommunikationsteori. Dets rå form er intenderet og intentionen er bl.a. at pege på, at måske er den *som-om* færdighed, der præger mange såkaldte videnskabelige afhandlinger, i virkeligheden et skalkeskjul for at man ikke har turdet tænke sine tanker til ende og har gjort sit bedste for at skjule de lakuner og modsigelser, som er naturlige for og i al tankevirksomhed og videnskabelig produktion og skaben.

Vi har haft for vane at henvise til de traditioner, vi har lært af. Derfor vil vi i dette forord henvise til en britisk sprogforsker som er en af de bedste inden for en tradition, som vi hermed dels peger på som noget af det bedste af den art, og samtidig hermed sætter os i et muntret forhold til, nemlig Geoffrey Sampson og hans bog, *Educating Eve – the 'language instinct' debate*, Cassell, London 1997, hvori han skriver til slut:

"Eve was not a born know-all. She was a good learner. She initiated a process of self-education which we continue to participate in today. Provided we do not adopt social arrangements that artificially stifle it, there is no reason for the education process ever to come to an end."

Ja , det er så sandt som det er sagt, og en anelse blidere end vi ville vælge.

August 2001

jørgen døør

Researcher & Consultant

(Tidligere lektor og afdelingsleder ved Odense Universitet)

Medlem af AILA's videnskabelige komite om "Ecology and Language"

samt forskergrupperne **Ecology, Ethics & Communication** og **Ecology, Language & Ideology**

Dansk Dialektisk Sprogteori

- Et ufærdigt råudkast om
deixis, metafor og modalitet som basale aspekter af sproget.

Indledning

Igennem 30 år har jeg sammen med filosofen Jørgen Døør (f. 16.3.1933) udviklet en dialektisk sprogteori, som vi hver for sig og sammen kontinuerligt har præsenteret i filosofiske og sprogvidenskabelige essays. Over hele perioden har vi arbejdet teoretisk og praktisk i forhold til væsentlige personer og problemer på universitetet og andre steder i samfundet, både lokalt, nationalt og internationalt.

Vores arbejdsmåde og præsentationsform har været dialogisk og eksperimentel. "Odense-skolen" kaldes vores tradition af internationale kolleger, mens dialektisk og relationel sprogteori er vores egen betegnelse.

Mange gode personer har samarbejdet med os i udviklingen af Odense-skolens tradition og den dialektiske sprogteori. Herværende fremstilling er derfor mange menneskers værk, omend jeg tager ansvaret for denne monografi, som sigter mod at give en sammenhængende fremstilling og forklaring af væsentlige træk ved en dialektisk sprogteori.

Fremstillingens sprog er dansk, som også er det primære objekt- og eksempel-sprog. Fremstillingen er oversættelig til internationalt engelsk og indeholder vigtige referencer og citater på engelsk. Flere af de danske sprogeksempler sammenlignes med andre sprogs formuleringer og alle eksemplerne er formentligt kongenialt oversættelige til alverdens modersmål for så vidt det gøres med en passende rekontekstualisering. Dansk er mit modersmål og hverdagssprog. Ydermere tjener jeg mine penge ved at undervise og forske i dansk sprog. Når jeg her fremstiller en dialektisk sprogteori, er det derfor rigtigt at præcisere den som en dansk dialektisk sprogteori, også selvom min fremstilling og forklaringer tilsigtet har bud på mere universelle, almene og generelle menneskesproglige egenskaber og forhold. Fremstillingen omhandler væsentlige egenskaber ved menneskesprog med dansk som eksempel og forståelsesramme, og fremstillingen omfatter væsentlige egenskaber ved dansk sprog, der gør dansk til et adækvat menneskesprog.

Dansk sprog eksisterer i dialektisk relation med modersmålstraditionen, folketraditionen, nationalstaten og internationalt samvirke. Det er typisk for et levende, naturligt sprog, at det eksisterer i relation til andre sprog, og det er atypisk, hvis overhovedet muligt, at et sprog eksisterer isoleret fra andre sprog. Ikke desto mindre har man ikke mindst i det 20. århundrede formuleret sprogteorier, pædagogikker og andre kommunikationsprojekter, som om et sprog (ethvert sprog) var en autonom, isoleret, selvstående og konsistent struktur, en digital kode, et stringent system eller en algebra til kalkulation af alle mulige ytringer. Sammenhængende hermed har man forudsat et homogent sprogsamfund af forskelsløse sprogbrugere; afvigelser eller afvigere herfra var fejl eller varianter.

Herværende fremstilling af dansk sprog viser sprogtypiske træk ved dansk som et levende historisk sprog med skiftende historiske bestemmelser, skiftende over tid, sted og personer og i stadig relation med mere og mindre lignende sprog.

Som videnskabelig teori er en dialektisk teori bedre end monolektiske sprogteorier, idet den gør det muligt at formulere virkelige forudsigelser og diskutere samt påvirke den sproglige udvikling. Monolektiske teorier er kun egnede til justering af maskinelle operationer, herunder at justere menneskelige sprogproduktioner til en postuleret, autoriseret norm.

Modersmål og pædagogik

Traditionelt indeholder en beskrivelse af et sprog en *grammatik*, en *fonetik*, en *ortografi* og et *leksikon*. Det kaldes ofte sprog-bygningen og forstås mere eller mindre som sprogets *struktur* eller *system* i modsætning til – eller modsætning med – sprog-brugen og sprog-historien. Denne opfattelse og kategorisering kender de fleste voksne danskere som sprogfagenes organisering; både modersmålet og fremmedsprogene begribes i skolerne i denne form. Den udbredte skolelærdom om sprog er en realitet som et aspekt af sprogforståelsen, hvadenten kategorierne er realistiske eller idealistiske ud fra andre kriterier.

Overfor skolens sprogopdragelse står for de fleste voksne en anden metode, som ofte kaldes *naturligmetoden*. Den er karakteriseret ved at et sprog læres gennem at bruge sproget i de omgivelser, hvor det pågældende sprog er det naturlige hverdagssprog. Interessant nok er ordet 'natur' et fremmedord i dansk af romansk oprindelse, hvor ordet tydeligt havde en betydning svarende til 'af fødsel'. Ordet

‘nation’ har iøvrigt samme rod og kan oversættes til ‘fødested eller fødestavn’, jf. begreber som ‘indfødsret’ og ‘de indfødte’.

Naturmetoden er den naturlige metode som alle mennesker lærer deres modersmål ved fra fødslen og de første par leveår at leve aktivt, kreativt og imiterende med i et nært vitalt og socialt fællesskab, hvor familiesproget eller modersmålet bruges i den mellemmenneskelige kommunikation. Eller sagt modsat: det enkelte menneskes modersmål eller familiesprog bliver til som det sprog – eller den sprogkonjunktur – som barnet opdager og skaber som socialt gyldigt sprog i barnets nære sociale, biologiske og ideologiske verden. Det er væsentligt at fremhæve en naturlig særhed ved dette sprog i forhold til alle senere sprog som personen lærer, nemlig at barnet lærer og danner det uden at have basis i andre sprog. Menneskebarnet har åbenbart den medfødte egenskab at kunne skabe sig et sprog som deles med andre mennesker gennem interesseret deltagelse i det mere eller mindre fælles liv. Modersmålet har åbenbart den interessante egenskab, at det kan forstås, genskabes, blive til, læres, uden at forudsætte andre sprog til kommunikation heraf og herom. Modersmålet er åbenbart relateret så åbenlyst til barnets vitale livsforhold, at det forstås og skabes gennem brugen i disse omgivelser. Sprogets logikker er således ikke isolerede sproglige logikker, men må netop være logikker der dannes og forstås som logisk relaterede til livets øvrige logikker.

En tredje implikation af modersmålstilegnelsens faktum er, at barnets modersmål ikke blot er en reproduktion eller overtagelse af moderens eller faderens eller nationens sprog, men netop en genskabelse eller transformation af dem i en for barnet forståelig og logisk form. Dette moment er en væsentlig grund til at tale om ‘det levende sprog’. Det levende naturlige sprog er netop karakteriseret ved at hver generation former det med sine livskræfter og omstændigheder, således at man kan betragte hver generations sprog som en individualitet. Men netop, i sagens natur, ikke en isoleret eller uafhængig individualitet. Barnets sprog er i dyb forstand afhængigt af forældrenes sprog og har vitale familie-ligheder med disse. Ja, forældresprogene er i alt væsentligt medformet og medforstået i barnets sprog, som således i fundamental forstand er *hetero-glottisk*: et sprog med reference og relation til flere sprog. En stor italiensk pædagog har formuleret det sådan, at barnet har tusinde sprog. Vi kan tilføje: og en maskine har kun ét, og det kan derfor kun i en dårlig metaforik kaldes et sprog.

Overfor den naturlige sprogstilegnelse og -skabelse, den primære og principielle sprogdannelse, står forskellige sekundære og tertiære, som kaldes kunstige,

systematiske, pædagogiske, videnskabelige, finkulturelle, skolastiske, institutionelle, metasproglige etc. Naturligvis ophører den naturlige og principielle sprogdannelse ikke hermed, tværtimod er den netop basis og levende princip for al videre troværdig forståelse, men den levende bevidsthed som var medimpliceret i den primære sprogdannelse overlejljes nu af andre bevidstheds- og opmærksomhedsformer.

De er karakteriseret ved, at sprog gøres til isoleret objekt eller middel i processer hvor autoritetsforholdet defineres i forhold hertil, og hvor barnet ikke længere er suveræn autoritet i beslutningerne. Denne formulering lader vi stå i den foreløbige uklarhed for at gå videre til nogle anskuelige eksempler, som både har meget at gøre med den praktiserede skolepædagogik og med den objektive sprogvidenskab.

I skolen skal alle børn lære at læse og skrive. Herigennem får eleven, som barnet nu bliver til, en ændret sproglig opmærksomhed. (Det er i vores kultur ikke først i skolen at barnet lærer at sprog har en væsentlig og betydningsfuld skriftlig form, men i skolen er alle tvunget til at lære en bestemt skrift og ortografi på bestemte måder.)

Igennem **skolens skrivepædagogik** får barnets “tusinde sprog”, de talte sprog i al deres mangfoldige forskellige udtryks- og indholdsformninger (*heteroglossia*), en tilsyneladende entydig og ensformet *ækvivalent* eller (mere end) fuldgældig *repræsentationsform*. Man lærer at segmentere og transformere talen og tanken i bogstaver, ord, sætninger og tekster. Man lærer et *alfabet*, som indeholder de byggeklodser der med *ortografiens* regler danner et *ord*, ordlisten eller *leksikon* som indeholder de byggeklodser der med *grammatikkens* regler danner en *sætning*, og sætninger der sammen med *tegnsætningen* sættes sammen til hele *tekster*, som udgør en sammenhængende sproglig *meddelelse*.

Skriften bliver i mange henseender sprogets objektive og socialt rekurrente form og også for individet det bevidste mentale udtryk for sproget. Skriften er fra nu af ikke blot i det ydre udtryk sprogets synliggørelse, men den bliver også i *sindet* og *hukommelsessystemerne* den *mentalt* gyldige sprogform, den dominerende sproglige bevidsthed eller *kognition*.

Skriftens individuelle skabelse og formning bliver i vor tid yderligere *depersonaliseret* i og med anvendelse af *skrivemaskiner*, herunder computere, hvor bogstaver og tegn ikke mere formes gennem et genskabelsesforløb, men printes af

færdige *typer* ved tryk på ensartede taster på et tastatur. Et bogstav *artikuleres* ikke, men bliver til en type der bruges til at artikulere ord med.

Sprogtegnets natur og kultur

Vores moderne retskrivningsnormering kan let give os det indtryk, at sproget består af et lukket og endeligt sæt af mindstetegn, nemlig bogstaver og tegnsætningstegn, der kan kombineres til ord, der kan kombineres til sætninger, der kan kombineres til afsnit, der kan kombineres til tekster.

ROMAN JAKOBSON har generaliseret denne opfattelse til at gælde sproget som system og princip ved at formulere, at sproget består af

- dels et sæt elementer
- dels et system af procedurer for selektion og kombination af disse elementer.

I vores nuværende skriftsystem, hvor vi anvender latinske bogstaver, virker det som om at de mindste elementer, bogstaverne, ikke betyder noget hver for sig eller i forhold til hinanden.

Et ord derimod forbinder vi betydning med, også hvis vi måske ikke lige kender betydningen af et ord i teksten, så kan vi få betydningen oplyst ved ordbøger eller andre mennesker. Sommetider kan vi ligefrem gætte betydningen af et ord, fx udfra at ordet består af orddele, som vi kender (fx: 'skrive-maskine'), eller udfra den sammenhæng ordet står i i teksten (fx: 'dronningen er regent i Danmark'), eller udfra den sammenhæng der er mellem teksten og konteksten (fx: ordet 'busseronne' ledsaget af (et billede af) en busseronne). Ganske vist har mange ord mere abstrakte betydninger og forskellige betydningsmåder end de nævnte; således er ordklasseinddelinger bl.a. baseret på ordenes betydningsmåder. Men ord har betydninger, bl.a. i den forstand at de kan oversættes fra et sprog til et andet. Sætninger har også betydning, således kan en sætning karakteriseres som "en helmening", ligesom en tekst har betydning som et sammenhængende "budskab" eller en hel fortælling.

Ord, sætninger og tekster opfatter vi som sproglige ytringer med betydning og mening; og betydning og mening som hænger nøje sammen med den specifikke form som ordet, sætningen og teksten har: udtryksformerne hænger for vores bevidsthed sammen med betydnings- og meningsindhold. Strukturalisterne har brugt

denne forestilling som baggrund for at definere sprogtegn generelt som en relation mellem et udtryk og et indhold, nærmere bestemt en enhed af et artikuleret og distinkt udtryk og et artikuleret og distinkt indhold. Forholdet mellem et tegns udtryk og indhold er af samme tradition blevet betegnet som arbitrært eller vilkårligt (forstået i modsætning til motiveret eller analogisk) og som alene bestemt ved konvention (herved forstås at sprogbrugere “er blevet enige om” at de distinkte udtryk har netop de distinkte betydninger).

Der er selvfølgelig meget rigtigt i den betragtning, at sproglige udtryk betyder hvad de betyder, *fordi* sprogbrugerne forbinder dem med de betydninger, og hvis sprogbrugerne var enige om at bruge andre udtryk til de betydninger, så var det disse andre udtryk der dannede tegnforbindelse med de betydninger. Det virker tilsyneladende indlysende, når vi betragter to sprog som fx engelsk og dansk, at nogenlunde samme indhold udtrykkes forskelligt på de to sprog. Det samme gør sig gældende når vi sammenligner det nuværende danske skriftsprog med tidligere epokers skriftsprog, i særdeleshed når vi sammenligner runetekster med latinskrift-tekster. I den forstand er det indlysende rigtigt at der ikke består et deducérbart forhold mellem et sprogtegnets udtryk og dets indhold.

Men denne erkendelse af tegnrelationens sociale afhængighed bliver til en gold fundamentalisme, hvis dermed alle andre afhængigheder ekskluderes fra opmærksomheden, og helt galt bliver projektet, når det end ikke formuleres som tegnrelationens sociale afhængighed, men som sproget selv, en struktur *sui generis* (Hjelmslev). Idealistisk kunne vi kalde denne sprogkonception.

For 25 år siden formulerede jeg i mit speciale en kritik af den fundamentalistiske strukturalisme – “den immanente lingvistik” – hvor jeg udover en påpegning af at disse skoler (københavnerskolen og chomskyanismen) ekskluderede nogle vitale, væsentlige og interessante sprogproblemer fra lingvistikens videnskabelige felt, desuden påpegede at projektet end ikke holdt på skolernes egne betingelser. Til trods for at de fundamentalistiske teser og metoder stadig reproduceres som fagligt autoriseret sprogvidenskab på danske sproginstitutter, skal jeg dog ikke her bruge mere tid og opmærksomhed på dette projekts absurditeter, men i stedet dyrke vores opmærksomhed om nogle væsentlige egenskaber ved vore sprog og sprogevner, som ellers er i fare for at forfalde, men som ved dybere opmærksomhed kan blive en kilde til menneskelig udvikling og mellemmenneskelig forståelse. Pol-emisk formuleret: Det er for min dialektiske tradition vigtigere at

forstå og udvikle menneskesprog end det er at reducere sprog til maskinel kommunikation. Dialektisk formuleret lyder det anderledes, herom senere.

Ord og sætninger – leksikon og grammatik

Et ord kan forstås som en bestemt udtryksartikulation der i et givet sprogsamfund konventionelt forbindes med et bestemt betydningspotentiale, en indholdsartikulation.

Sammensatte ord og sætninger af ord har tydeligvis betydninger der, udover helhedens konventionelle betydning, også bestemmes af de ord der indgår i helhederne. Når fx et træ med æbler kaldes et æbletræ, så er der en vis analogisk logik i at et træ med pærer kaldes et pæretræ; og når elefanten spiser græs, så er det nogenlunde samme handling koen udfører når koen spiser græs. De ord der indgår som dele i helheder er med til at bestemme helhedens betydning. En grammatik er således (en beskrivelse af) fungerende analogier i et sprog. Udtryk, der indeholder mere end ét ord, har tydeligvis ikke blot en arbitrær relation mellem udtryk og indhold men har betydninger der også er motiveret af betydningen af de delta-gende udtryksdele. Et sprogligt tegn der omfatter flere ord, er således ikke defineret som blot og bart en arbitrær, konventionel relation mellem det artikulerede udtryk og det artikulerede indhold, men er også defineret ved udtryksdelenes indholdsrelationer. Udtryksdelene har betydninger der analogiseres med i udtryks-helhedens betydninger.

Morfem og morfologi

Når dette er så indlysende kunne man rejse spørgsmålet, om ord der ikke består af andre ord, virkelig blot har et arbitrært forhold mellem udtryk og indhold, eller om der også her er motiverende analogier fra delenes betydninger eller udtryks-indholds-relationer, selvom delene ikke direkte opfattes og bruges som selvstændige ord.

Morfologi kaldes den disciplin der beskæftiger sig hermed. Jo, svarer den strukturalistiske morfolog, ordene består af morfemer der er de mindste sproglige udtryksformer med formbestemt udtryks-indholds-relation, og det er disse morfemer der er ordenes, sætningernes og teksternes mindstetegn og byggeklodser.

Ordet 'morfologi' er et sammensat fremmedord, der består af delene 'morf' & 'o' & 'logi', der hver for sig og sammen fint kan oversættes til mere vanlige danske ord og orddele: 'morf' betyder 'form' (og vi kan her bemærke, at de to udtryk består af de samme bogstaver, blot med ombytning af f og m, således at der her er

visse ligheder i de to forskellige, men ensbetydende udtryk); ‘logi’ betyder ‘lære’ og er beslægtet med fremmedordene ‘logik’ og ‘logos’ (også her kan vi bemærke en lighed i de forskellige udtryk, nemlig l); den lille del ‘o’ har en lidt anderledes betydningsart, som vi kan kalde forbinder- eller relator-betydning: ‘o’ betyder eller indikerer, at ‘morf’ og ‘logi’ skal forbindes med hinanden på en bestemt måde; på mere vanligt dansk svarer ‘o’ til sammensætningsforbinderne (eller relatorerne) ‘s’ og ‘e’, ofte kaldet “fuge-s” og “fuge-e”, som vi fx bruger i ‘betydning-s-lære’ og ‘bøg-e-blad’; vi kan også bruge ‘(e)n’ som fx i ‘ros-en-knop’, og vi kan forbinde delene direkte uden forbinderudtryk, som fx i ‘form-lære’ og ‘ord-del’. Den lille fremmedordsdel ‘o’ er et udtryk med et indhold og er i den forstand et sprogligt tegn, ligesom ‘s’ og ‘e’. Vi kan sige, at disse udtryk bruges til at tydeliggøre forbindelsen eller relationen mellem to (eller flere) andre udtryk og deres betydninger i sammenhængen; og vi kan se af eksemplerne, at vi undertiden ikke finder det nødvendigt at bruge dem, men lader den direkte sammenføjning af delene tale for sig selv. Dette fænomen, at et udtryk kan bruges til at tydeliggøre forbindelsen mellem andre udtryk, men ikke altid behøves, fordi sammenføjningen eller sammenstillingen (syntaksen) gør relationen tilstrækkelig tydelig, viser sig ved nærmere eftertanke at være et mere generelt træk ved sprogtegn og ikke kun en egenskab ved orddelsforbindelser. Fx kan vi sige og skrive: “Eva gav Adam æblet” og med det udtrykke nogenlunde samme betydning eller indhold som når vi siger eller skriver “Eva gav æblet til Adam”. Det lille ord ‘til’ bruges i den sidste ytring til tydeliggørelse af at Adam skal forstås som modtager af det æble som Eva giver; ‘til’ har altså her en relator- eller forbinder-funktion og betydningsmåde der minder meget om ordsammensætningsforbinderne ‘o’, ‘s’, ‘e’ og ‘(e)n’. Og ligesom vi på ordniveauet undertiden kan undvære et direkte udtryk for relationen kan vi det undertiden også på sætningsniveau, når relationerne fremgår implicit tydeligt nok. Det vil være forkert at sige, at udtrykket (1) “Eva gav Adam æblet” entydigt betyder det samme som (2) “Eva gav æblet til Adam”. Den samme syntaktiske form (1) kan nemlig bruges til at udtrykke to yderligere grammatiske relationer ud over (2) nemlig:

(3) “Adam gav æblet til Eva”, og (4) “Adam gav Eva til æblet”. (3) ville være en naturlig eksplicitering af (1) i en sammenhæng hvor vi vidste, at Adam havde et æble og stod overfor at give det videre til Anna, Børge, Cecilie, Dennis eller Eva; thi så kunne der være grund til at placere modtageren (dativobjektet) forrest i sæt-

ningen, selvom jeg dog nok ville foretrække en ekstra eksplicitering som fx (5) "Det blev Eva Adam gav æblet (til)" eller (6) "Eva fik æblet (af Adam)".

Overalt i sproget har vi at gøre med mere og mindre *redundans* i forholdet mellem udtryk og indhold, og overalt er det eksplicitte udtryk kun delvis indholdsbestemmende ligesom kun dele af intenderede indhold udtrykkes explicit. Og hvis det ikke var sådan kunne børn ikke lære sproget og vi voksne kunne ikke give nye erfaringer sprog eller lære af andre.

Ord og sætninger har betydning, og visse ord-dele har det. Orddele som ikke direkte kendes som selvstændige ord, men som ligesom ord kendes som en relativ vanlig udtryks-indholdsrelation, kaldes traditionelt for et *morfem*, som vel passende kan oversættes til en form-enhed. Ovenfor eksemplificerede jeg nogle bindemorfemer, som kan bruges til at forbinde to eller flere selvstændige ord til en ord-enhed. Udover bindemorfemer eller sammensætningsmorfemer kan vi nævne to vigtige morfemkategorier, nemlig aflednings- og bøjnings-morfemer, som må forstås og bruges i sammenhæng med den fjerde (eller nulte) morfemkategori, rod-morfemer. Det karakteristiske ved afledningsmorfemer eller *derivativer* er, at de bruges til at indikere ordets ordklasse. Når de kaldes afledningsmorfemer, er det nok fordi de typisk bruges i ord, hvor roden plejer at implicere en anden ordklasse, som fx 'ven-lig', hvor roden 'ven' kendes som et navneord og hvor 'lig' transformerer navneordet til et tillægsord. 'lig' er således et derivations- eller afledningsmorfem, og her har vi et derivativ som er så lig et kendt selvstændigt ord, at vi kan gennemskue betydningssammenhængen: 'hun er lig en ven' eller 'hun ligner en ven': 'hun er venlig'. Et sådan afledningsmorfem ligner jo meget en ord-sammensætning, og sådan set vil det ved nærmere studier vise sig, at også mere obskure eller mindre transparente morfemer har væsentlige ligheder eller analogier med prototypiske ord. Det er fx tydeligt nok, at bøjningsmorfemerne (flexiv-erne) til indikation af 'bestemthed', 'ental' og 'køn' på nudansk ligner tilsvarende selvstændige ord, nemlig de ubestemte kendeord, 'en' og 'et': en fod, fod-en, et hus, hus-et. Der er også en tydelig lighed imellem verbernes fleksivmarkering af 'nutid, aktiv, indikativ' og det prototypiske verbum 'er': 'løb-er', 'spis-er', 'skriv-er'. Og en person, der løber, kan vi kalde 'en løber', hvorved endelsen 'er' her må fortolkes som en afledningsendelse, der sammen med en verbalrod gør ordet til et navneord, der betegner den der udfører handlingen. "Der var en løben og en skri-gen" viser eksempler på en anden omdannelse eller afledning af et verbal til et navneord der betegner handlingen som en igangværende proces og hvor der jo er

noget tydeligt navneordsagtigt ved endelsen 'en'. Og sættes verbalroden direkte sammen med navneordsendelsen for 'ental, bestemt, intetkøn' eller foranstilles den tilsvarende ubestemte artikel har vi fx 'et løb, løbet', 'et råb, råbet', 'et kald, kaldet', 'et køb, købet'. Men der er mange verber der ikke sådan lader sig tingsliggøre, fx vil vi ikke så selvfølgelig forestille os 'et spis, spiset' for vores indreblik, men vil her foretrække ekstra derivativer som 'en' eller 'eri': 'en spisen, spiseri'. Ej heller går 'et skriv' så bekvemt som 'en skrivning', 'et skrift' eller 'en skrivelse', men kunne der ikke ligge en vis anskuelig udtrykskraft i "Hun skrev hele afhandlingen i et skriv"?

Vores sprog er fyldt med analogimuligheder, og hvilke der nu kan og bør bruges aktivt er et interessant spørgsmål, der er værd at diskutere nærmere, men som desværre ofte blokeres af autoritære personer, der uden at give særligt gode grunde herfor mener at vide hvad man kan og ikke kan sige og skrive på dansk. Jeg finder det sprogevneligt og kreativt, når børn fx danner datid med fleksiverne '-te' og '-ede' konkurrerende (sideløbende) med den mere derivative eller omlydende stærke bøjning: 'de spisede, spiste, spes' i analogi med *Retskrivningsordbogens* "fise, -ede *el.* -te *el.* fes, fiset *el.* fist *el.* feset". Analogidannelser er sprogets væsen, og analogidannelse sammen med leksikalsk hukommelse og føling med sprogets musik er væsenstræk ved sproglig kompetence og basalt mere vigtig at livligholde end den stive, bornerte korrekthed i forhold til byråkratiske normer. Det er vigtigt at sproglæreren og -teoretikeren ikke forfalder til at tro at facitlisten er det vigtigste og alt andet er fejl.

En særlig gruppe af morfemer defineres traditionelt mere ved deres position i ordet end ved deres betydningsart, nemlig de såkaldte præfixer, som fx 'bestemme', 'ind-se', 'u-normal', 'gen-kende', 'bi-falde', 'mellem-folkeligt samvirke', 'u-af-gjort', 'u-mis-for-ståelig', 'hu-kommelse', 'a-politisk', 'in-formel', 'kom-munikation', 'kon-firmation', 'eks-empel', 'im-plicit', 'a-spekt', 'pro-spekt', 'per-spektiv', 'bi-skop', 'epi-skop', 'tele-skop', 'a-parte', 'trans-port', 'international'.

De er alle nært beslægtede med adverbier og forholdsord og kan i princippet sammenlignes med navneordenes suffixale entalsflexiver, der er produceret i analogi med foranstillet artikel. Men for præfixerne gælder at de har så betydeligt forandrende funktion, at de passende kan betegnes som betydnings-derivativer i modsætning til de suffixale ordklasse-derivativer.

Fonem og grafem

Som det ses af ovenstående har også orddele, der ikke nødvendigvis kendes som selvstændige ord, en signifikant betydning knyttet sammen med den specifikke udtryksform. Så langt og så vidt er der en vis overensstemmelse mellem strukturalisterne og dialektikerne, omend forholdene unægteligt formuleres og koncipieres ret forskelligt.

Men nu kommer vi til det niveau, som strukturalisterne kalder **fonem**-niveauet og som vi i vores skriftform kan jævnføre med bogstav-niveauet, ikke som en entil-en-relation, men som en quasi-ækvivalent relation.

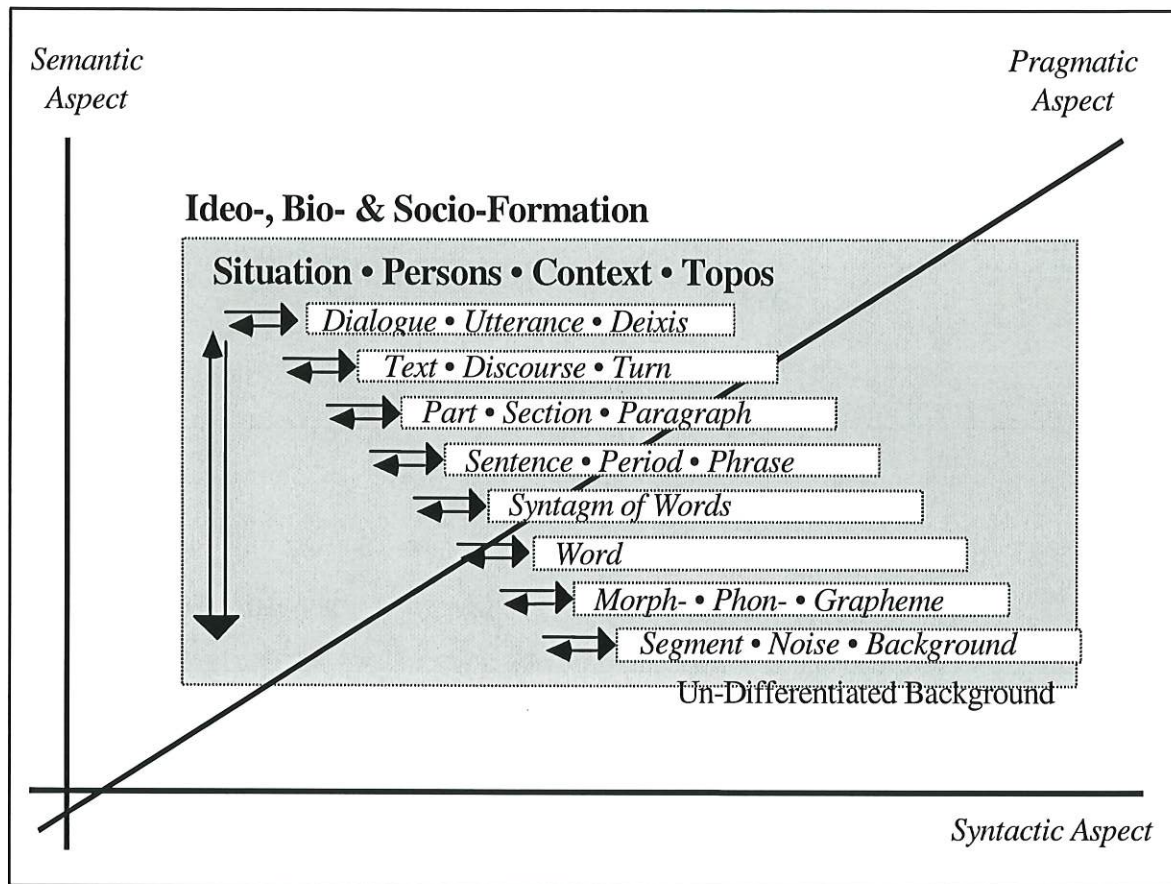
Strukturalisterne definerer morfemet som det minimale tegn, altså som den mindste enhed af udtryks-indholds-relation. Fonemerne, derimod, defineres som det minimale sæt af udtrykselementer eller figurer, som i et givet sprog bruges til at skelne tegnene fra hinanden, men som ikke selv har nogen indholds betydning. Antallet af fonemer i dansk er der ikke autoriseret eller faktisk enighed om, men tallet ligger vel omkring 39. Til sammenligning indeholder vores nuværende alfabet 29 bogstaver, mens det klassiske runealfabet, futharken, indeholdt 24 runer.

Fonemerne såvel som grafemerne er imidlertid ikke så betydningsløse eller arbitrære, som strukturalisterne og for den sags skyld de fleste nulevende mennesker vil gøre dem til. Jeg vil undervejs i dette skrift vise, at der er gode grunde til at morfemer og ord består af de fonemer og grafemer, som de nu - og tidligere - "består af", at der fx er gode grunde til at 'moder' begynder med 'm' og at 'fader' begynder med 'f'.

Eller med andre ord: bogstavernes former og fonemernes artikulation har en dyb motivationssammenhæng med hvad de ord, de indgår i, betyder. Fonemerne og grafemerne medkonstituerer morfemerne og ordene, som bl.a. bruger de fonemer og grafemer fordi disse har en passende betydning med sig. I dette ligger også, at der er visse analogirelationer mellem sproglyd og sprogskrift.

Men igen som omtalt på de øvrige niveauer: der er naturligvis ikke tale om en mekanisk deduktions-relation, men netop om dialektiske determinationer med skiftende og hensynsfuld dominans, hvor de individuelle udtryk afpasses de økologiske omstændigheder.

Dialektisk Hierarki

Dialektisk Hierarki

I dette afsnit har jeg omtalt tekst, sætning, ord og morfem som sprogtegn af forskellig udstrækning, som forskellige tegn-niveauer. Hver enhed er en helhed konstitueret af mindre enheder fra de lavere niveauer. Hver enhed er en helhed af udtryksartikulationer der forbindes med betydnings- og menings-indhold. Om der i sproget er nogen mindsteenhet der ikke forbindes med menings- og betydnings-indhold, er tvivlsomt; det er ihvertfald et definitionsspørgsmål, men om det ontologisk er sådan, tvivler jeg på. Opadtil er det også indviklet at definere grænsen for sprog, hvor man måske godt kan sige at kommunikationssituationen i en vis foreløbig forstand er den ramme hvori sproglige ytringer får og har deres betydnings- og menings-relationer. Herom handler det næste afsnit